

BEELDVORMING, ORIENTALISTIEK EN WETENSCHAP

J.D.J. Waardenburg

De islam is niet alleen een geloof, levenswijze en sociale structuur, maar ook een kristallisatiepunt van emoties en verbeelding. Bovendien geeft hij aanleiding tot ideologievorming, en dat niet alleen bij moslims maar ook bij westerlingen, Europeanen en op zichzelf nuchtere Nederlanders. Evenzo is het Westen een kristallisatiepunt voor de moslimse verbeelding geworden. Wat is het historisch kader waarbinnen de Europese beeldvorming van de islam zich heeft ontwikkeld? En welke blik heeft het wetenschappelijk onderzoek in de loop van de twintigste eeuw op de islam geworpen?

1. Beeldvorming in de geschiedenis

De geschiedenis van de betrekkingen tussen West-Europeanen en moslims laat zich in een vijftal hoofdfasen indelen, die aan Europese kant een bepaalde beeldvorming van de islam hebben opgeleverd. Dit zijn, met algemene jaartallen:

1. De tijd van de Arabische veroveringen en de eerste langzame terugdringing (700-1050).

Met het oversteken van de Straat van Gibraltar in 711 begon de verovering van bijna geheel Spanje, Zuid-Frankrijk en noordwaarts tot Poitiers toe (732). Een eeuw later begon de Arabische verovering van Sicilië (voltooid in 902) dat vervolgens door de Noormannen terugveroverd zou worden (voltooid in 1091). Zowel in Spanje (negende en tiende eeuw) als op Sicilië (tiende en elfde eeuw) kwam het tot een bloeiende cultuur waaraan moslims en christenen (en in Spanje ook Joden) deel hadden. Een interessant beeld van moslims wordt gegeven in het zogenaamde *Roelandslied*, dat van omstreeks 1067 dateert en de strijd van Karel de Grote omstreeks 775 in Noordwest Spanje beschrijft.

2. Het Westeuropees offensief (1050-1492).

Met de versterking van de pauselijke macht door Gregorius VII (1073-85), de inname van Toledo (1085), de herovering van Sicilië (1091) en de oproep tot de Kruistocht door paus Urbanus II in 1092 begon een periode van ideologische strijd tegen islam, jodendom en ketterse bewegingen. De lezer herinnert zich de expedities naar Palestina (1096-1291) en de herovering van Spanje (voltooid in 1492). Onder kerkelijke druk ontwikkelde zich een sterk negatief beeld van de

islam als godsdienst. Voor de Arabische cultuur daarentegen heerste bewondering. De verbreding van de horizon en verbreding van kennis door de vertaling van arabische wetenschappelijke, medische en filosofische teksten (twaalfde en dertiende eeuw) droeg aanzienlijk bij tot de "eerste renaissance" van de twaalfde eeuw. Dit gaf samen met de ervaring van de kruistochten een aanzet tot nieuwe culturele en andere ontwikkelingen in Westeuropa, dat tot de veertiende eeuw cultureel achterlag bij het niveau van de Arabisch-moslimse cultuur. Een inleidende studie over wederzijdse beeldvorming tijdens de drie eerste kruistochten is de dissertatie van Van Erp. Na een tijd van zwartmakerij en laster van de islam is er dan een eerste intellectuele doorbraak van gangbare vooroordelen ten aanzien van de islam te zien bij enkele Europese denkers rond het midden van de vijftiende eeuw wanneer de Turken opdringen. Bekend is een theologisch-filosofische studie van de Koran door Nicolaas van Cusa (1401-1464)

3. Turkse veroveringen, ontdekkingsreizen en Verlichting (1500-1800).

Met de inname van Constantinopel (1453) en de veroveringen van de Balkan, het Nabije Oosten en Noordafrika ontstond het gigantische Osmaanse rijk dat tweemaal Wenen belegerd heeft (1529 en 1683). Het "Turkse gevaar" heeft Europa ruim drie eeuwen in spanning gehouden en gaf aanleiding tot een nieuw ideologisch offensief tegen de islam, nu met een groot aantal anti-Turkse en anti-islamitische gedrukte pamfletten en brochures. Pas met de vrede van Karlowitz (1699) zette de terugtrekking van de Turken uit de Balkan in, onder voortdurende Oostenrijkse en Russische druk en later ook onder de druk van de onafhankelijkheidsbewegingen in de Balkan. Met de ontdekking van de zeeweg naar India (1498) hadden de Europeanen na Westafrika nu ook toegang tot de moslimse kustgebieden rond de Indische Oceaan gekregen, wat vooreerst aanleiding gaf tot intensiever wordende handelsbetrekkingen. Het werd nu echter ook mogelijk om moslims gebied te bereizen en zo rechtstreekse ervaringen van moslimse samenlevingen op te doen. Verschillende reisbeschrijvingen, bijvoorbeeld van Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689), hebben zo een nieuw beeld van de islam geschapen. Een eerste objectieve beschrijving in plaats van de gangbare weerleggingen van de islam was de studie op grond van moslimse teksten door de Nederlander Reland (1676-1718), dat eerst in het Latijn (1705), en later ook in Franse vertaling verscheen. Kort daarop gaf de Engelsman George Sale in het *Preliminary Discourse* bij zijn Koranvertaling (1734) een historische beschrijving van de begintijd van de islam. In deze tijd van Verlichting werd de islam ook wel door Franse auteurs gebruikt om toestanden in het eigen land te hekelen, zoals bijvoorbeeld in de reisbeschrijving van Volney en natuurlijk in Voltaire's werk. Na de godsdienstoorlogen onderging Europa in de achttiende eeuw een zekere consolidering, wat zich cultureel behalve in de Verlichting ook in een grotere openheid voor andere culturen uitdrukte.

4. De periode van het imperialisme (1800-1950).

De betrekkingen tussen Europa en de omringende moslimse gebieden kregen een nieuw karakter door de Europese militaire en politieke expansie, eerst door de Engelsen in Bengalen, toen door Napoleon in Egypte (1798). De handelsbetrekkingen van de zestiende-achttiende eeuw leidden tot militaire veroveringen en het opleggen van westers bestuur, waardoor met enkele uitzonderingen zoals het huidige Turkije en Iran (beide zwaar in de schuld staand bij het Westen) alle moslimse gebieden onder Europees gezag kwamen te staan.

In deze koloniale periode versterkte het negatieve islambeeld zich en ontwikkelde zich onder politieke druk een anti-islam ideologie, dat onder meer de bezetting van moslims gebied moest legitimeren. De islam werd toen niet meer in de eerste plaats voorgesteld als een valse godsdienst, maar als een macht die de westerse orde in de weg stond, een wezenlijke bedreiging voor het koloniaal avontuur vormde, een lagere trap van beschaving vertegenwoordigde en feitelijk voor de achterlijkheid van de moslimse gebieden verantwoordelijk was. De islam is de antipode van Europa en de rivaal van het christendom in Afrika en Azië; het panislamisme is gevaarlijk voor Europa.

Dit negatieve islambeeld ontwikkelde zich tot een anti-islam-ideologie die tastbare gevolgen voor de betrokken moslims zelf had. Zij werden uitsluitend gezien in het kader van het negatief beoordeelde systeem. De situatie was echter dubbelzinnig, want juist door het koloniale bestuur werden moslims en moslimse samenlevingen beter bekend. Teksten over de islam, die uit deze tijd dateren, weerspiegelen naast heerszucht en zelfvoldaanheid soms ook nieuwsgierigheid en wezenlijk interesse voor moslims. Interessant materiaal wordt geboden in K. Steenbrink's *De islam gezien door koloniale Nederlanders*. In de koloniale situatie gaf de term "islam" niet alleen een religieuze, maar ook een elementaire politieke en culturele scheiding aan; onder deze omstandigheden was een onpartijdige opstelling ten aanzien van de islam uitermate moeilijk. Praktisch alle houdingen die door Europeanen ten aanzien van de islam werden aangenomen droegen een ambivalent karakter, en het spreken over de islam was aan bepaalde sociale regels onderworpen. Veel beschrijvingen van Arabische, Turkse of Perzische moslims (met name door Franse auteurs) leggen veel nadruk op het exotische van de mensen, meestal aan de islam toegeschreven, alsof het de schrijvers moeilijk viel om moslims als mensen zoals wij te onderkennen.

5. De tijd van de onafhankelijkheid (vanaf ca.1950).

De politieke onafhankelijkheid schiep voor moslimse samenlevingen en landen de mogelijkheid om zich in islamitische termen politiek uit te drukken, ook om politieke spanningen in en tussen moslimse landen (of met niet-moslimse landen) uit te drukken, die op zichzelf niets met de islam te maken hadden. Deze ontwikkeling heeft bijgedragen tot een toenemende ideologisering en politisering van de islam. Veel van de moslimse, in islamitische termen uitgedrukte, veroordelingen van het Westen, vonden hun ware oorzaak eenvoudig in politiek gedrag van het Westen: militaire of economische steun aan bondgeno-

ten in de koude oorlog, onvoorwaardelijke steun aan Israël, veiligstelling van de oliebelangen. In de jaren zestig en zeventig scheen, onder de impuls van het streven naar dialoog, het negatieve beeld van de islam te wijken voor een aanvaarding van moslims als gesprekspartners. Maar de Iraanse revolutie en de gewelddadige activiteiten van bepaalde islamitische bewegingen hebben opnieuw schrik aangejaagd en de uitdrukking "islamitisch fundamentalisme" heeft een ideologische functie gekregen, waarachter stellig bepaalde belangen steken. Evenals in de koloniale tijd wordt ook nu de islam weer gebruikt om een definitieve scheiding aan te brengen. Maar terwijl het toen Europese landen waren die moslimse gebieden beheersten en daar angsten teweegbrachten, is men momenteel in Europa zelf bevreesd geworden. Of heeft men, na het verdwijnen van het communisme, zijn angsten op een nieuw gevaar geprojecteerd?

2. Orientalistiek

Nadat in de veertiende en vijftiende eeuw de klassieke culturen waren herontdekt en vervolgens door de humanisten vanuit de teksten werden bestudeerd, ging de ontdekking verder naar daarachter liggende culturen: de uitgestorven culturen van het oude Nabije Oosten en de levende grote oosterse culturen; eerst van de islamwereld en daarachter van India en China (met talloze kleinere culturen eromheen). Ook de historische oosterse culturen bijvoorbeeld in Centraal Azië, die grotendeels verdwenen zijn, werden bestudeerd. De ontdekking van deze oosterse culturen heeft op westerse onderzoekers een fascinerende werking uitgeoefend.

Dit is het avontuur van de oriëntalistiek geworden. Ook hier was er niet alleen sprake van het verzamelen van feiten, maar ook van het interpreteren ervan. Bij die interpretaties speelde de bredere blik die men had op oosterse culturen en het overleven ervan in het heden een belangrijke rol. Over de vraag in hoeverre deze oosterse culturen principieel anders (geweest) zijn dan de huidige westerse cultuur, en waarin het verschil tussen oosterse en westerse cultuur dan wel precies bestaat zijn vele bladzijden geschreven.

De toegang tot deze nieuw ontdekte werelden werd gegeven met de ontcijfering van de betreffende oosterse talen. De taal is de sleutel die, voorzover er teksten voorhanden zijn, tot allerlei aspecten van een schriftcultuur toegang geeft. Daarbij trokken speciaal de religieuze teksten de aandacht want daarmee had kreeg men toegang tot wat als essentieel voor deze culturen gedacht werd: de religie met zijn openbaringen, mythen en riten, theologisch-filosofische stelsels, enzovoort. De vakwetenschappen van geschiedenis en archeologie, en later ook culturele antropologie en niet-westerse sociologie legden deze culturen verder bloot.

In de geschiedenis, antropologie en godsdienstwetenschap is het de bredere blik, op het verleden of op de andere cultuur of godsdienst, die in hoge mate bepaalt hoe wij de ontdekte feiten interpreteren. Nu is die bredere blik niet

eenvoudig een privé-aangelegenheid van een bepaalde wetenschapper. Hij is mede geconditioneerd door de context waarin de wetenschapper leeft, de samenleving waarvan hij deel uitmaakt de beleavingswereld van de kring waarin hij verkeert. Dit leidt tot zeer bepaalde vraagstellingen.

Die bredere blik vatte de betreffende culturen grotendeels samen onder de zin-categorie van "het Oosten", een begrip dat al door de Grieken gebruikt was. Voor Europa was het Oosten bijna een mythisch begrip, een fata morgana dat steeds meer terugweek. Eerst was het Oosten het gebied van de orthodoxe kerken met wat daarachter lag, vervolgens het gebied van de Turken, maar ook van de Arabieren (voor de Fransen was Noordafrika al "het Oosten!") en de Perzen. In de achttiende eeuw lag de nadruk op India en China als "echte" landen van het Oosten, en tot voor kort nog Tibet. In de tijd van de Romantiek kreeg dat Oosten een speciaal karakter in de Europese verbeelding: het had iets van een "geestelijke" werkelijkheid, zoals het Oosten "geestelijker" gedacht werd dan het Westen. Men kende aan "oosterlingen" een geestelijke of psychische dimensie toe, die bij de meeste westerlingen zou ontbreken, of tenminste onderdrukt zou zijn. De mensen in het Oosten waren dan ook vooral interessant vanwege hun "oosterse" kwaliteit en voorzover ze dat "Oosten" representerden. Per definitie was het Oosten fundamenteel tegengesteld aan het Westen; er was dan ook een onoverbrugbare afstand tussen Oost en West (R. Kipling!) tenzij het Westen erin slaagde met zijn wetenschap de waarheid over en van het Oosten te ontdekken. Zodoende kreeg de romantische oriëntalistiek ergens een mythische aantrekkingskracht.

De dominantie-structuur die Edward Said in het Europese spreken over het Oosten signaleerde is lang niet altijd evident. Integendeel, er is altijd een brede stroming in het Westen geweest, die bij het Oosten in geestelijke zin in de leer wilde gaan. Dit vloeide voort uit de contrast-gedachte dat oosterse culturen iets hebben waar westerlingen van kunnen leren. Hun lange geschiedenis betekende meer ervaring en minder afstand tot de "oer-ervaringen" van de mensheid. Men stelde zich voor dat men door studie van hun geschriften toegang tot de destijds gewonnen inzichten zou kunnen krijgen. In ieder geval prikkelde het idee dat de oosterse wereld een andere is dan de westerse tot nieuwsgierigheid en nader onderzoek.

Wat westelijke reizigers uit de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw in het Osmaanse rijk en verder oostwaarts vooral opviel, was een zekere bewegingloosheid, een zeker statisch karakter van de oostelijke samenlevingen. Aan de ene kant was dit een kwestie van perspectief. Voor geboren reizigers maken de gemeenschappen en samenlevingen die men bezoekt, afgezien van enkele levendige ontmoetingen, een relatief rustige indruk. Een moslimse reiziger zou van het middeleeuwse (en ook latere) Europa, zeker buiten de steden, een soortgelijke indruk gehad hebben. Aan de andere kant correspondeerde het beeld van het "onbeweeglijke" Oosten wel met bepaalde gegevens die we uit directe bronnen kennen. Die spraken van vaste tradities en instellingen die het leven van de mensen bepaalden waardoor deze zich bijvoorbeeld van een minder "persoonlijke" kant konden laten zien. Regelingen van

bestuur en recht werden van boven opgelegd en golden onvoorwaardelijk. Het gezag en de macht berustte grotendeels bij een kleine groep van hoger geplaatste personen. De samenleving was doordrongen van religie, wat aan alles een soort "eeuwig" karakter gaf; traditionele samenlevingen onderscheidden zich door een zekere geschiedloosheid, de afwezigheid van ingrijpende veranderingen.

Wanneer men daaraan ook de indruk van uiterlijke "vreemdheid" en de talloze communicatieproblemen die zich moeten hebben voorgedaan toevoegt, wordt de indruk van "passiviteit" van deze wereld nog versterkt. Het is psychologisch heel begrijpelijk dat de westerse bezoeker, vooral wanneer deze met de égarde van de gastvrijheid werd ontvangen, de neiging had zichzelf een zekere belangrijkheid, ja een zekere macht toe te kennen. De veel gehekelde westerse behoefte om te domineren en de eigen geldingsdrang bot te vieren kan door het zogenaamd "onderdanig" gedrag van anderen worden opgeroepen.

Terugkijkend schijnt er sinds de negentiende eeuw een opvallend gebrek aan wederkerigheid geweest te zijn en speelde het machtsverschil een belangrijke rol. De machtsuitoefening van het agressieve Westen over het weerloze Oosten is misschien te vergelijken met de verhouding van het dominerende christendom tot het gedomineerde jodendom in Europa in die tijd. Zo'n ongelijkwaardige verhouding wordt uiteraard meer door de beheersten dan door de heersers gevoeld. Edward Said laat iets zien van het raffinement dat het Westen bezat om heers-technieken over het Oosten te ontwikkelen, en om de beschikbare kennis van het Oosten te gebruiken om dit Oosten te beheersen.

Dit alles ging echter over de hoofden van de oriëntalist, die zich met de studie van "hun" manuscripten bezig hielden, heen. Zij deden hun wetenschappelijk precisiewerk en ontwikkelden daarbij meestal een zekere sympathie voor de culturen die ze bestudeerden; sympathie voor de godsdienst was zeldzamer. En zelfs als ze werk in de koloniën deden, deden ze dat als min of meer brave ambtenaren, die persoonlijk niets tegen de bevolking hadden, of als ingenieurs die bruggen bouwden en wegen aanlegden zonder zich erom te bekommeren of ze voor handels- of oorlogsdoeleinden gebruikt zouden worden. Tegenover de talloze tirades die met name van Arabische zijde in de loop van de twintigste eeuw gehouden zijn tegen oriëntalisten aan wie men zo'n relatief belangrijke rol in de onderdrukking van en de aanval op de islam toeschrijft, valt ons hun betrekkelijke kleinheid op. Slechts enkele schenen zich van de implicaties van hun beroep, tussen een dominerend Westen en een gedomineerd Oosten staand, bewust rekenschap te hebben gegeven. Achteraf gezien zijn figuren als Snouck Hurgronje, Massignon en Berque, ofschoon zij zich voortdurend met moslims als "anderen" hebben bekommerd, kinderen van hun tijd geweest.

Ook wetenschappelijk gezien waren ze kinderen van hun tijd, cultuur en wetenschap, dat wil zeggen van wat destijds als "wetenschappelijk" werd beschouwd. Velen hebben niet gezien dat voor een wetenschappelijke exploitatie van bestudeerde teksten heel wat meer nodig is dan kennis van de taal en het maken van goede tekst-edities. Sommigen zijn slachtoffer geworden van de mythe van de Oost-West tegenstelling. Anderen waren juist als oriëntalisten

typisch ethnocentrisch: zij lieten hun eigen westerse ideeën hun loop gaan en waren zich nauwelijks bewust dat het eenvoudig hun eigen westerse waarden en normen waren, van waaruit ze hun materiaal interpreteerden. Weer anderen waren methodologisch onzorgvuldig: zij deden historisch werk zonder als historici, of antropologisch werk zonder als antropologen getraind te zijn. Het ergste van alles was dat bijna al deze onderzoekers hun ideeën over de islam als godsdienst ten beste gaven, maar dat praktisch niemand van hen godsdienstgeschiedenis of -wetenschap gestudeerd had.

Daarmee vergeleken is ons begrip van wetenschap bij de studie van oosterse samenlevingen enger geworden. Wij eisen nu een theoretische en praktische training in de aanpak van literatuurstudie, historisch onderzoek, antropologie of godsdienstwetenschap, naast de beheersing van een of meer oosterse talen. Als een onderzoeker daarenboven zijn eigen ideeën wil volgen en ontwikkelen, doet hij dat op persoonlijke verantwoording en niet meer onder de hoed van de wetenschap of de pet van de oriëntalistiek.

In het debat over oriëntalistiek, dat zowel in het Westen als in het Oosten aan de gang is en waarschijnlijk tot het eind der tijden zal voortgaan, is het zaak om evenals elders wetenschap van ideologische bijmengsels te bevrijden. Dit is juist nodig wanneer men met zijn studie een bijdrage aan intercultureel verkeer wil leveren. De ideologische momenten van wetenschappelijk werk moeten daaruit verwijderd worden en men moet correct onderscheid maken tussen wat wetenschappelijk als algemeen geldig mag worden beschouwd en wat als persoonlijke opinie of persoonlijk inzicht, dus zonder algemeen geldigheid moet worden aangemerkt.

3. Edward Said

In het licht van het bovenstaande heeft Edward Said's *Orientalism* wetenschappelijk gezien weinig nieuws gebracht. Afgezien van het feit dat hij niet alleen over "wetenschappelijke" maar ook over "culturele" geïnteresseerden in het Oosten spreekt, en hele groepen wetenschappelijke oriëntalistten buiten beschouwing laat, is al in de jaren zestig gebleken wat de zwakten van de traditionele oriëntalistiek waren. Verschillende moslimse auteurs hebben dat met wetenschappelijke argumenten toentertijd al betoogd.

Een van de verdiensten van Said is dat hij de politieke factor, de kwestie van de macht in de studie van andere samenlevingen en culturen aan de orde heeft gesteld. Juist in de geesteswetenschappen, om dit oude begrip nog eens te bezigen, dacht men niet in termen van politieke stellingname. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom een aantal oriëntalistten verbijsterd was over het politieke gebruik dat met name sinds de jaren zeventig door vriend en vijand van hun kennis werd gemaakt, en niet alleen in de media. Anderen hebben zich voor zulk politiek gebruik juist geleend. Op een breder vlak ging een aantal onderzoekers bij de studie van moslimse culturele uitingen (inclusief de literatuur) de politieke, sociale en economische druk verdisconteren, waaronder bepaalde

moslimse samenlevingen staan. Daarmee doet zich de vraag voor, wat precies de gevolgen van politieke of andere druk voor culturele en andere uitingen in moslimse samenlevingen zijn. Dezelfde vraag dient gesteld te worden ten aanzien van de gevolgen van koloniaal bestuur voor dergelijke uitingen voor de Tweede Wereldoorlog.

Ook heeft Said, met de subtiliteit van de literator, talloos veel nuances en variaties laten zien in de blik die men vanuit Europa en Amerika op de islam, de moslimse wereld en moslims heeft geworpen. Hij heeft ook de neiging aangetoond deze blik te verabsoluteren, "stil te zetten" en van moslimse realiteiten een min of meer vast beeld te construeren. Het wetenschappelijk onderzoek kan slechts baat hebben bij een deconstructie van zulke beelden. Nieuw en verdergaand empirisch onderzoek is nodig en mag zich niet meer in beelden vastleggen. Het belang van Said's boek in cultureel opzicht is dunkt me van reëel belang voor de culturele betrekkingen tussen het westen en de moslimse wereld. De auteur is niet alleen criticus van het Westen, maar ook een soort mediator, die aan het westen duidelijk wil maken wat bij grote groepen moslims ten aanzien van het westen leeft.

Weinig oriëntalist van weleer, als ze zich over de islam uitlieten, hebben aan de mogelijkheid gedacht dat ze eens door moslims gelezen zouden worden. Wat zouden ze van het feit hebben gedacht dat hun studie van de islam indirect zou kunnen bijdragen aan een ideologisering van deze islam? Voor hen zou het hele ideologische offensief tegen de westerse cultuur, die zij voor vanzelfsprekend hadden gehouden, vermoedelijk van barbaarsheid getuigen.

4. Verder wetenschappelijk onderzoek

Aan het wetenschappelijk onderzoek moeten altijd hogere eisen gesteld worden dan in het verleden het geval was, en dit is zeker het geval na het verschijnen van *Orientalism* en de discussies waartoe dit boek aanleiding heeft gegeven. Als het onderzoek niet gecompromitteerd wil worden door ideologische aanvallen, moet het zichzelf steeds weer opnieuw ont-ideologiseren.

De zogenaamde *kritische* variant van de menswetenschappen streeft er naar op bepaalde manieren redelijke onderzoeksvragen aan het beschikbare feitenmateriaal te stellen, om zo algemeen geldige kennis te krijgen. Een eerste stap op de weg van dergelijk onderzoek is het vervangen van de gewone, naïeve kijk op de eigen en andere samenleving door een blik die afstand neemt en objectieveert. Zo komt men niet alleen tot een waarneming van objectieve feiten, maar ook tot inzicht dat elk gegeven op verschillende manieren gezien en geïnterpreteerd kan worden. Dan doet zich de vraag naar algemene wetmatigheden voor, die zowel voor het eigene als het andere gelden.

Een tweede stap is het plaatsen van de eigen samenleving, cultuur en religie als één mogelijkheid naast andere, één variatie op een meer algemeen patroon, één toepassing van een meer algemene regel. De algemeengeldigheid van zo'n

regel moet daarbij strikt bewezen worden. In ieder geval wordt zo aan sluimerend ethnocentrisme halt toegeroepen.

Een derde stap op de goede weg, voorzover het interculturele betrekkingen betreft, is nauwgezet aandacht te geven aan de blik van anderen, de wijze waarop en de redenen waarom zij de dingen zien, interpreteren en beoordelen. Het gaat hierbij niet alleen om op zichzelf staande personen of groepen die elkaar zien, maar ook om de wederzijdse blik op elkaars culturen, religies en ideologieën. In het onderzoek zal men deze wederzijdse blik zo nauwkeurig mogelijk moeten natrekken.

Een vierde stap is bepaalde ideologische deformaties te onderkennen en te verklaren. Daartoe behoort ook de door bepaalde westerlingen en bepaalde moslims geproclameerde tegenstelling tussen het Westen en de islam. Ideologieën mogen ons irriteren; dit kan er alleen maar toe aanzetten er een verklaring voor te zoeken. Ook wanneer de blik vanuit het andere ideologische systeem ons als volstrekt onredelijk voorkomt, is het zaak de oorzaken van die onredelijkheid op het spoor te komen (en ook de redenen waarom wij dat alles zo "onredelijk" vinden!).

Een vijfde stap, die nodig is voor een inzicht in wederzijdse percepties en de daarbij optredende deformaties, is de verabsoluteringen op te sporen die bij de wederzijdse beeldvorming optreden en het beeld van de ander verstarren. Zulke verabsoluteringen staan gewild of ongewild verder begrip in de weg en kunnen ook de betrekkingen schaden.

Op deze wijze zal wetenschappelijk onderzoek zowel tot verbetering van kennis van andere culturen leiden, als ook tot beter begrip tussen deze culturen kunnen bijdragen.

